

DOI: 10.47743/jss-2021-67-2-5

Domiciliul consumatorului, drept criteriu de stabilire
a competenței teritoriale a instanțelor.
(In)eficacitatea clauzelor neuzuale derogatorii

Consumer's domicile, as a criterion for the selection
of the courts' territorial competence.
(In)efficiency of the derogatory unusual terms

Juanita Goicovici¹

Rezumat: Instituirea competenței teritoriale exclusive, antagonică celei alternative, prin norma art. 121 C. pr. civ., în favoarea instanței de la domiciliul consumatorului, pentru cererile formulate de un profesionist împotriva unui consumator, operează independent de natura contractuală sau extracontractuală a raportului juridic substanțial dedus judecății. La antipodul versiunii permissive aplicabile atunci când consumatorul figurează în postura de reclamant în cererile având ca obiect executarea, constatarea nulității absolute, anularea, rezoluțiunea, rezilierea sau denunțarea unilaterală a contractului încheiat cu un profesionist sau în cererile având ca obiect repararea prejudiciului cauzat consumatorului, conform dispozițiilor art. 113, alin. (1), pct. 8 C. pr. civ., în ipotezele în care, dimpotrivă, reclamantul profesionist se îndreaptă cu o acțiune în justiție contra pârâtului consumator, legiuitorul nu conferă profesionistului dreptul de a alege instanța competentă teritorial, iar competența aparține exclusiv instanței în a cărei circumscripție domiciliază pârâtul consumator. Prin prisma utilizării mecanismului clauzelor neuzuale, derogarea convențională de la această regulă rămâne posibilă între bornele temporale și substanțiale ale genezei dreptului la despăgubire, conform tezei a II-a a art. 121 C. pr. civ., care trimite la dispozițiile art. 126, alin. (2) C. pr. civ., plasând clauzele derogatorii de la regula competenței teritoriale a instanței de la domiciliul consumatorului sub exigența de a fi convenite doar „după nașterea dreptului la despăgubire”.

Cuvinte-cheie: consumator; domiciliu; competență teritorială; clauze neuzuale; clauze standard

Abstract: While establishing the exclusive territorial competency, antagonistically regulated as compared to the case of the alternative territorial competency, the provisions of article 121 of the Civil Procedure Code favour the court from the consumer's domicile, for the judgement of the professionals' requests against consumers, the applicability of these legal provisions being non-dependening of the contractual or extra-contractual nature of the substantial litigious motifs. Situated at

¹ Lector univ. dr. Facultatea de Drept, Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, e-mail: juanita.goicovici@law.ubbcluj.ro

the antipode of the permissive legal solution applicable in cases in which the consumer occupies the plaintiff's procedural position in the requests on contractual performance, nullity of contractual provisions, annulment of agreements, judicial termination of contracts, unilateral termination of a business to consumer contract or tort actions aiming at the establishing of the professional's liability for the prejudice caused to consumers, as resulting from the provisions of article 113, par. (1), pt. 8 Civ. Pr. Code, in the hypotheses in which, on the contrary, the professional introduces a judicial request as plaintiff against the consumer as defendant, the legal texts do not provide for an option to select the court's territorial competency, since the cited legal provisions postulate an exclusive territorial competency of the court from the consumer's domicile. The derogatory contractual provisions in the field of territorial competency may be seen as valid as long as they are kept in the perimeter of the legal limits on temporality and substantiality, from the perspective of the origins of consumer's right to compensation of damages, as resulting from the provisions of the second phrase of article 121 Civ. Pr. Code, corroborated with the provisions of article 126, par. (2) Civ. Pr. Code, while placing the derogatory contractual terms related to courts' territorial competency under the exigences of being proposed to consumers only „after the generating of the consumer's right to compensation”.

Keywords: consumer; domicile; territorial competence; unusual clauses; standard terms

1. *Remarci introductive*

Mnemonic în formularea legiuitorului, instrumentul clauzelor derogatorii de la normele supletive de stabilire a competenței teritoriale a instanțelor de judecată permite (între altele) profesionistului, în contractele de adeziune² din categoria B2C să propună consumatorului o alternativă convențională la competența teritorială uzuală reglementată prin normele supletive.

Proteiformă, noțiunea clauzelor neuzuale³ (inclusiv în versiunea clauzelor electiv de competență) continuă să suscite interogații pentru practicienii dreptului, în timp ce, în literatura de specialitate, au fost descrise ca fiind sursa unei situații de „ebrietate juridică”⁴, „din cauza lipsei aparente de circumscriere legală”⁵.

² L. Bercea, *Contractul de adeziune. O analiză structurală și funcțională a standardizării contractuale*, Revista Română de Drept Privat nr. 4/2020, pp. 367-391; cu privire la epitomul standardizării contractuale, a se consulta D. A. Cărămidaru, *Standardizarea contractuală ca decizie de afaceri. Rigori economice și limite cognitive la intersecția dreptului societar cu dreptul contractelor*, Revista Română de Drept Privat nr. 3/2019, pp. 236-266.

³ I. F. Popa, „*Tirania*” clauzelor neuzuale, Revista Română de Drept Privat nr. 1/2016, pp. 135-154; E. Sârbu, *Pot fi neuzuale clauzele standard specifice unui sector de business?*, Revista Română de Drept al Afacerilor nr. 1/2019, pp. 45-65; G. Tița-Nicolescu, *Contractul de adeziune și contractul încheiat cu consumatorii. Clauzele externe și clauzele neuzuale. Clauzele nescrise*, Revista Universul Juridic nr. 2/2018, pp. 23-32.

⁴ A se vedea I. F. Popa, *op. cit.*, p. 136; autorul citat accentuează ideea că, în esența sa, „Art. 1.203 C. civ. este un instrument al justiției comutative menit să corecteze funcționarea deficitară a încheierii contractului”: *idem*, p. 139.

⁵ *Idem*, p. 136.

Textele-vector ale acestui mecanism sunt reprezentate de art. 121 C. pr. civ., conform căruia „Cererile formulate de un profesionist împotriva unui consumator pot fi introduse numai la **instanța domiciliului consumatorului**. Dispozițiile art. 126 alin. (2) rămân aplicabile.” (s.n. – J.G.) și de dispozițiile art. 126, par. (2) C. pr. civ., referitor la „Alegerea de competență”, conform căruia „În litigiile din materia protecției drepturilor consumatorilor, precum și în alte cazuri prevăzute de lege, părțile pot conveni alegerea instanței competente, în condițiile prevăzute la alin. (1), numai după nașterea dreptului la despăgubire. Orice convenție contrară este considerată ca nescisă.”; accentul pare să cadă pe teza finală a alin. (2) din textul legal citat, care aduce la rampă sancțiunea ineficacității (inopozabilității) totale ori a extirpării clauzelor (abuzive) din textul contractului B2C.

Clauzele derogatorii de la norma privitoare la competența teritorială exclusivă sunt supuse, astfel, prin prisma validității și, implicit, a eficacității juridice, unei duble condiții, imbricând simultan exigențe formale și exigențe substanțiale: o condiție temporală metamorfozată într-o exigență materială, cu implicații la nivelul fondului actului (întrucât țintește la formarea unui consimțământ avizat al consumatorului, dat în cunoștință de cauză, prin prisma evaluării existenței și întinderii dreptului la despăgubire a cărui valorificare procesuală este gestionată prin clauza atributivă de competență) și, pe celălalt versant, cerința convenirii în scris a acordului derogatoriu (a clauzelor privitoare la competența teritorială, convenite posterior survenienței prejudiciului pentru consumator), desprinsă din norma art. 1203 C. civ. relativă la clauzele neuzuale, în accepțiunea de clauze standard prin care, în acest caz, se derogă de la normele privind competența instanțelor judecătorești.

Formalismul aplicabil clauzelor neuzuale derogatorii în materia competenței teritoriale a instanțelor, la confluența dintre formalismul informativ și cel validator și / sau probator se ipostaziază în exigența, lapidar expedită de legiuitor, a formei scrise; reputarea ca nescrise (conform art. 126, alin. 2, teza a II-a C. pr. civ.), în celălalt plan al discuției, a clauzelor atributive de competență teritorială propuse consumatorilor⁶ în contractele de adeziune anterior momentului

⁶ În ipotezele în care reclamantul profesionist se îndreaptă cu o acțiune în justiție contra pârâtului consumator, legiuitorul nu conferă profesionistului dreptul de a alege instanța competentă teritorial, iar competența aparține exclusiv instanței în a cărei circumscripție domiciliază pârâtul consumator. În literatura de specialitate, s-a evidențiat că „Este instituită astfel o competență teritorială exclusivă, iar nu alternativă, pentru ipoteza cererilor formulate de un profesionist împotriva unui consumator, fără a distinge în funcție de natura contractuală sau extracontractuală a raportului juridic substanțial dedus judecării; în toate situațiile în care reclamantul profesionist se îndreaptă cu o acțiune în justiție împotriva pârâtului consumator, competența aparține exclusiv instanței în a cărei circumscripție domiciliază pârâtul. Legiuitorul nu conferă profesionistului dreptul de alegere a instanței competente teritorial, așa cum o face în cazul consumatorului reclamant, prin art. 113 pct. 8 NCPC, pentru acțiunile decurgând din contractul încheiat cu un profesionist sau cererile având ca obiect repararea pagubelor produse consumatorilor.”: Viorel Mihai Ciobanu,

producerii prejudiciului (generator al dreptului la despăgubire în patrimoniul consumatorului) se ipostaziază, la rândul său, într-o manifestare a limitelor incidente în materia validității clauzelor standard orientate spre diminuarea / augmentarea prerogativelor procesuale ale părții în ipoteza unui litigiu.

În paragrafele care urmează, ne propunem să abordăm limitele între care poate funcționa derogarea convențională de la regulile de stabilire a competenței teritoriale în contractele B2C, accentuând importanța consimțământului granular în materia validității clauzelor neuzuale derogatorii; o secțiune distinctă va fi alocată tratării exigențelor (în aparență) „temporale”, având natura juridică a unor cerințe de fond (privitoare la consimțământ) aplicabile clauzelor derogatorii de la normele privind competența teritorială, pornind de la precizările din textul art. 126, alin. (2) C. pr. civ. relative la momentul convenirii clauzei derogatorii (după apariția motivelor de litigiu) și încercând să deciptăm sensul cerințelor privitoare la fondul convenției derogatorii de la normele privind competența teritorială, prin prisma formării consimțământului avizat al consumatorului; în final, câteva paragrafe sunt rezervate analizei remediilor incidente, având în vedere reputarea ca nescrise a prevederilor contractuale anticipatorii sau de renunțare anticipată a consumatorului la drepturile sale (substanțiale și / sau procedurale).

2. Derogarea convențională de la regulile de stabilire a competenței teritoriale în contractele B2C

2.1. Anticipatorii, însă inopozabile – clauzele convenite anterior apariției motivelor de litigiu

În ipotezele în care consumatorul figurează în postura de reclamant în cererile având ca obiect executarea contractului B2C (inclusiv în materia semnării curențelor de conformitate), constatarea nulității absolute, anularea, rezoluțiunea, rezilierea sau denunțarea unilaterală a contractului B2C încheiat cu un profesionist sau în cererile având ca obiect repararea prejudiciului cauzat consumatorului, derogarea convențională de la regula competenței teritoriale a instanței de la domiciliul consumatorului rămâne posibilă între bornele temporale și substanțiale ale genezei dreptului la despăgubire, conform tezei a II-a a art. 121 CPC, care trimite la dispozițiile art. 126, alin. (2) CPC, plasând clauzele derogatorii de la regula competenței teritoriale a instanței de la domiciliul consumatorului sub exigența de a fi convenite doar „după nașterea dreptului la despăgubire”.

După cum am evidențiat în paragrafele precedente, clauzele derogatorii de la norma privitoare la competența teritorială exclusivă sunt supuse, prin prisma validității și, implicit, a eficacității juridice, unei duble condiții, imbricând simultan exigențe formale și exigențe substanțiale. Prima dintre acestea, cerința convenirii în scris a acordului derogatoriu (a clauzelor privitoare la competența teritorială, convenite posterior survenienței prejudiciului pentru consumator) este desprinsă din norma art. 1203 C. civ. relativă la clauzele neuzuale, conform căreia „Clauzele

Marian Nicolae (coord.), *Noul Cod de procedură civilă comentat și adnotat*, ediția a II-a revizuită și adăugită, Ed. Universul Juridic, București, 2016, p. 414 și urm.

standard care prevăd în folosul celui care le propune limitarea răspunderii, dreptul de a denunța unilateral contractul, de a suspenda executarea obligațiilor sau care prevăd în detrimentul celeilalte părți decăderea din drepturi ori din beneficiul termenului, limitarea dreptului de a opune excepții, restrângerea libertății de a contracta cu alte persoane, reînnoirea tacită a contractului, legea aplicabilă, clauze compromisorii sau prin care se derogă de la normele privitoare la competența instanțelor judecătorești nu produc efecte decât dacă sunt acceptate, în mod expres, în scris, de cealaltă parte.”

Alimentată de tonul spartan al legiuitorului, care a optat pentru o reglementare insulară (strict în textul art. 1203 C. civ.) a clauzelor neuzuale, în locul unei reglementări de tip „arhipelag”, care să întregească prin prevederi legale punctuale, imaginea de ansamblu a acestui tip de clauze standard, discuția doctrinară cu privire la epitomul clauzelor neuzuale a împrumutat, cel mai adesea, accente tensionate, cvasi-dramatice, denunțând nu mai puțin decât „tirania” clauzelor neuzuale (standardizate), în accepțiunea de „clauze surprinzătoare”, care bulversează așteptările rezonabile ale partenerului contractual; mai mult, doctrina de specialitate a semnalat imbricarea (nu neapărat nefericită) a mecanismelor de reprimare a clauzelor abuzive și al cantonării clauzelor neuzuale în parametrii caracterului rezonabil, astfel cum sunt aceștia lapidar descriși în textul art. 1203 C. civ.

2.2. Surprinderea partenerului contractual: clauze surprinzătoare, clauze derogatorii

Desemnarea clauzelor standard derogatorii de la regulile uzuale (de la regula stabilirii competenței teritoriale a instanțelor utilizând ca reper domiciliul consumatorului) prin sintagma „clauze neuzuale” (formulă lexicală pentru care a optat legiuitorul în textul art. 1203 C. civ.) este departe de a fi cea mai adecvată versiune lingvistică, întrucât ar putea induce ideea caracterului rarissim al acestor clauze, imprimând termenului „neuzuale” accepțiunea de „(clauze) a căror frecvență practică este redusă”; or, clauzele standard astfel descrise („care prevăd în folosul celui care le propune limitarea răspunderii, dreptul de a denunța unilateral contractul, de a suspenda executarea obligațiilor sau care prevăd în detrimentul celeilalte părți decăderea din drepturi ori din beneficiul termenului, limitarea dreptului de a opune excepții, restrângerea libertății de a contracta cu alte persoane, reînnoirea tacită a contractului, legea aplicabilă, clauze compromisorii sau prin care se derogă de la normele privitoare la competența instanțelor judecătorești”) nu se caracterizează nicidecum prin raritatea prezenței acestora în practică, atât în contractele B2B, cât și în cele B2C, ci prin caracterul derogatoriu de la „soluția mediană”, echilibrată (inclusiv de la normele supletive) ori prin elementul-surpriză pe care aceste clauze îl introduc în ecuație, bulversând așteptările rezonabile ale celeilalte părți⁷.

⁷ În literatura de specialitate clauzele neuzuale descrise în textul art. 1203 C. civ. au fost definite astfel: „este neuzuală o clauză care contravine așteptărilor legitime pe care o parte le are la momentul încheierii unui contract”; a se vedea, în acest sens, E. Sârbu, *op. cit.*, p. 45.

Împrumutând modelul de reglementare italian⁸, care, la rândul său, își extrăgea rădăcinile conceptuale din evitarea aplicării „principiului forței obligatorii cu privire la clauze despre care nu se putea stabili că au fost consimțite de către partea căreia îi sunt opuse”⁹, textul art. 1203 C. civ. român enumeră (exemplificativ¹⁰, iar nu exhaustiv) o suită de prevederi derogatorii de la regulile uzuale (în planul substanțial, al efectelor contractului ori, dimpotrivă, în planul drepturilor procesuale), plasând accentul pe necesitatea existenței unui consimțământ explicit al celeilalte părți cu privire la asumarea expresă a acestor prevederi derogatorii¹¹, condiționând eficacitatea juridică a acestora (validitatea clauzelor neuzuale, mai precis, în pofida faptului că viziunile doctrinare au fost divergente asupra portanței

⁸ A se vedea I. F. Popa, *op. cit.*, p. 137; autorul citat reține că: „Art. 1341 alin. 2 C. civ. it. este sursa reglementării românești, cu minore abateri (care constau în adăugarea unei clauze neuzuale – cea privind alegerea legii aplicabile – a se vedea art. 1.203 C. civ.). Textul original este amplasat în ambianța unor texte legale care se referă la condiții generale contractuale sub forma de clauze standardizate (alin. 1 al art. 1341 și art. 1342 C. civ. it., care se referă la contracte încheiate prin intermediul unor modele și formulare subscribe).”; de asemenea, autorul citat evidențiază că modelul italian nu este exemplul cel mai fericit de urmat, în concurența instalată între acesta și alte patru modele de reglementare în materia clauzelor (standard) neuzuale: „Existau cel puțin 4 soluții relativ convergente care ar fi putut servi de model. Exemplul cel mai îndepărtat (model pentru celelalte 3) este cel prezent în art. 305c-306 BGB (*Überraschende und mehrdeutige Klauseln*) – dispoziții care fac pereche cu cele din art. 2 și, mai ales, art. 3 AGBG), care prevăd că nu produc efect clauzele standard care sunt atât de neobișnuite în contextul contractual dat, încât partea căreia îi sunt opuse nu se putea aștepta să le întâlnească (par. 1). Legiuitorul german preferă să nu nominalizeze aceste clauze. Mecanismul este sănătos, pentru că nu este limitativ și păstrează în centru caracterul său funcțional, și anume natura surprinzătoare a clauzelor. Totodată, el conservă ideea de bază: din contextul contractual trebuie să rezulte că prezentarea clauzelor surprinzătoare a fost de natură a înșela așteptările firești ale clientului, creând o mare discrepanță între reprezentarea sa și conținutul stipulațiilor”.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ În același sens, cum că, în textul art. 1203 C. civ., „legiuitorul a procedat la o enumerare nelimitativă (enunțiativă)” a acestor specii de clauze standard, a se vedea E. Sârbu, *op. cit.*, p. 46; autorul citat reamintește că „*Draft Common Frame of Reference* (DCFR) și *Principles of European Contract Law* (PECL) utilizează noțiunea de clauze care nu au fost negociate individual (*Terms not individually negotiated*), iar instituția clauzelor neuzuale reiese din interpretarea coroborată a art. II-1:110 și art. II-9:103. Principiile UNIDROIT reglementează o instituție similară în art. 2.1.20, cu denumirea marginală *Surprising terms*”.

¹¹ A se vedea I. F. Popa, *op. cit.*, p. 137; autorul citat oferă o privire comparativă asupra celor două modele alternative avansate / rafinate (comparativ cu reglementarea din dreptul italian, datând din 1949) de reglementare a clauzelor neuzuale (îndeosebi în contractele B2B, fără a fi exclusă aplicabilitatea în contractele B2C), și anume *Draft Common Frame of Reference* (DCFR) și, pe celălalt versant, *Principes du droit européen du contrat* (PDEC – comisia Lando), evidențiind că: „Aceeași libertate de apreciere a judecătorului și responsabilizare a utilizatorului de clauze standard o regăsim și aici. De acest model (al clauzelor surprinzătoare) se îndepărtează oarecum art. 2:104 par. 1 PDEC) și art. II-9:103 par. 1 DCFR), care prevăd ambele, într-o formulare similară, că o clauză standard nu poate fi opusă celeilalte părți dacă aceasta nu este conștientă de existența ei sau dacă partea care o opune nu a făcut pașii rezonabili pentru a-i atrage atenția celeilalte părți asupra clauzei (nu putem să nu observăm similaritatea cu art. 2 AGBG).”

reglementării, ca exigență de fond sau ca cerință formală a redactării scrise / semnării) de furnizarea (de către partea căreia îi sunt propuse a) unui consimțământ granular.

2.3. Consimțământul granular în materia validității clauzelor neuzuale

Aparenta stabilire a unei exigențe formale, în textul art. 1203 C. civ., pentru validitatea și / sau opozabilitatea clauzelor neuzuale, ascunde, în opinia noastră, o capcană interpretativă care, evitată la timp, permite identificarea unei veritabile reguli substanțiale, relativă la fondul acestor tip de convenții și, mai exact, privitoare la exigențele exprimării consimțământului provenind dinspre partea căreia îi sunt propuse spre acceptare aceste clauze standard. Tributară originii reglementării (reamintind că, în dreptul italian, respectiva versiune a art. 1341 C. civ. it. – norma legală care a constituit sursa de inspirație pentru art. 1203 C. civ. român – datează din 1949¹²), versiunea normativă prezentă în textul art. 1203 C. civ. trimite *expressis verbis* la exigența acordului scris, menționând că aceste clauze derogatorii vor produce efecte în măsura în care sunt acceptate, „**în mod expres, în scris**, de cealaltă parte” (art. 1203 C. civ., teza finală – s.n., J.G.).

Enclava normativă propusă de legiuitorul autohton (în contextul în care art. 1203 C. civ. rămâne insular, neacompaniat fiind de norme care să detalieze intențiile legiuitorului) grupează, totuși, două elemente eclecticice, imbricând din start elementul formal (al convenirii „în scris” a clauzelor neuzuale, inclusiv a clauzei derogatorii de la norma stabilirii competenței instanței de judecată în funcție de criteriul domiciliului consumatorului) cu un element substanțial, ținând de necesitatea acordului expres (excluzând validitatea convenirii tacite sau implicite a unor asemenea clauze).

O a doua remarcă ține de caracterul desuet, vizibil anacronic, al actualei reglementări alocate clauzelor neuzuale¹³ (reglementare a cărei importanță – cel mai probabil, și din cauza caracterului ermetic al textului art. 1203 C. civ. – s-a manifestat modest sau chiar discret în deceniul scurs de la intrarea în vigoare, în 1 octombrie 2011, a actualului Cod civil, fără a trasa sija reprezentative în jurisprudență); plasarea accentului pe convenirea „în scris” a clauzelor standard derogatorii sau „surprinzătoare” pierde teren în competiția dintre versiunea manuscrisă a convenirii acestor clauze, acompaniată eventual de semnătura olografă a acceptantului și versiunea digitală a unor asemenea prevederi contractuale; ceea ce reușește să transgreseze acest conflict între generațiile de versiuni ale formei contractuale este exigența acordului expres, cu excluderea celui tacit

¹² *Ibidem*.

¹³ De altfel, anacronismul actualei reglementări a fost denunțat în doctrina de specialitate, remarcându-se că „formalismul însușirii clauzei (care poate duce la situații dificile, mai ales în relațiile dintre profesioniștii care utilizează clauze standard), dublat de enumerarea la fel de formală din text (care poate presupune omiterea unor clauze la fel de neuzuale dar neîncadrabile în textul de bază), reprezintă indicii ale anacronismului modelului ales.”: I. F. Popa, *op. cit.*, p. 138.

(implicit); doar că, inclusiv în acest perimetru, exigența substanțială a acordului expres pare să „încapsuleze” aspecte mult mai numeroase decât lasă să se întrevadă, la o privire superficială, textul legal, ținând cont de accepțiunile distincte care pot fi imprimare conceptului de „convenire tacită”, ridicând interogații al căror răspuns se dovedește alambicat, mai degrabă decât univoc: poate fi reținută validitatea (ori, cel puțin, inopozabilitatea) clauzelor neuzuale incorporate expres „în bloc”, prin referire la condițiile generale de afaceri sau, dimpotrivă, pentru fiecare dintre aceste clauze neuzuale este necesar consimțământul individual (raportat la fiecare clauză derogatorie în parte), granularizând acceptul partenerului contractual (cel puțin în perimetrul contractelor B2C, dacă nu în cel al contractelor B2B), sub stindardul reprimării tacticilor de „luare prin surprindere” a contractantului căruia i se propun aceste prevederi standardizate?

De pildă, ar fi valabilă convenirea „în bloc”, printr-un acord generalizat, de tip monolit, a unui set de astfel de clauze neuzuale elaborate unilateral de către profesionist¹⁴, cu privire la care acordul consumatorului („în scris”, pentru a respecta exigența trasată în art. 1203 C. civ.) este acordat nediferențiat ori, dimpotrivă, pentru fiecare dintre aceste stipulații contractuale standardizate, care derogă de la așteptările rezonabile ale consumatorului, va fi indispensabil acordul punctual al consumatorului, calibrat prin raportare la specificul efectelor fiecăreia dintre clauzele neuzuale propuse? Luând ca reper fuziunea dintre elementele formale și cele substanțiale (vizând formarea unui consimțământ avizat, în deplină cunoștință de cauză, al consumatorului) propusă în textul art. 1203 C. civ., răspunsul la această interogație nu ar putea fi decât în favoarea celei de-a doua soluții, ceea ce implică necesitatea acordului granular al consumatorului pentru fiecare dintre aceste clauze derogatorii. Mai mult, o asemenea granulație a acceptării emise de consumator, prin raportare la clauzele neuzuale elaborate unilateral de către profesionist, s-ar plia într-o manieră mai adecvată pe rațiunea mecanismului restrictiv de convenire a clauzelor neuzuale, sub aspectul „punerii în gardă” a partenerului contractual căruia *proferens* (profesionistul aflat la originea redactării și care a elaborat unilateral aceste prevederi standardizate) îi propune aceste stipulații spre acceptare; impunând acceptarea expresă și în scris, de către *adhaerens*, pentru valabilitatea clauzelor neuzuale (desigur, nepusă la adăpost de critici, prin prisma răspunsurilor divergente la interogația dacă aceste exigențe

¹⁴ Un exemplu, în acest sens, ar fi reprezentat de clauza „Consumatorul acceptă fără rezerve clauzele de la pct. 48-52 din prezentul contract” (urmată, eventual de semnătura consumatorului), iar pct. 48-52 fac referire la clauze neuzuale, cum ar fi: „48. Consumatorul nu va putea suspenda plata prețului datorat pentru întreaga perioadă de 30 zile pentru serviciile facturate, pe motiv că au existat discontinuități imputabile furnizorului cu o durată care a depășit 10 zile calendaristice”; „49. Consumatorul nu va putea opune furnizorului Y. excepții decurgând din neexecutarea contractului în raporturile cu consumatorul Z., de către companiile C. și D., sub-contractorii companiei Y., menționați în prezentul contract”; „50. Legea aplicabilă prezentului contract, încheiat între compania Y., cu sediul social în Ljubljana, Slovenia și consumatorul Z., domiciliat în Sibiu, România este legea slovenă.”; „50. Pentru toate litigiile care vor surveni între părți în legătură cu executarea prezentului contract, sunt competente instanțele din Ljubljana, Slovenia.”

descrise în art. 1203 C. civ. rămân strict operabile în plan probator, condiționând opozabilitatea, inclusiv *inter partes*, de dovedirea efectivă a acordului emis de *adhaerens* sau, pe celălalt versant, le putem privi ca reprezentând exigențe substanțiale, care descriu cerințe referitoare la însuși consimțământul emis de *adhaerens*, în accepțiunea formalismului impus *ad validitatem*), legiuitorul a urmărit corijarea dezechilibrelor prezente în formarea contractelor de adeziune. Din exigențele legale decurge excluderea validității clauzelor neuzuale convenite prin *acceptance by conduct*, în cazul cărora acordul părții căreia îi sunt propuse clauzele neuzuale ar fi desprins în comportamentul ulterior al părții (fie din lipsa unei opoziții ostensibile, echivalând chiar cu pasivitatea sau cu lipsa de reacție a lui *adhaerens*, fie dintr-o acțiune antamată de acesta); or, în perimetrul descris de actuala reglementare, nu vor fi considerate valabile clauzele neuzuale care (în absența unui acord explicit) sunt doar tolerate ori nu sunt atacate frontal de către partea căreia i se propun (*merely tolerated*)¹⁵.

2.4. Perechea „clauze neuzuale – clauze abuzive” în contractele B2C. Tandemul reprimării clauzelor abuzive – admiterii condiționate a validității clauzelor neuzuale

Suprapunerea parțială a celor două mecanisme de reglare a echilibrului de forțe la momentul formării contractelor standardizate, cel al reprimării clauzelor abuzive¹⁶ în contractele B2C și mecanismul cantonării clauzelor standard neuzuale¹⁷ între bornele unui consimțământ explicit, exteriorizat „în scris” ridică problema de a stabili, în absența unei ierarhizări legale a acestora, dacă poate fi sau nu vorba despre preeminența unuia dintre mecanisme în raporturile cu celălalt ori dacă recurgerea la unul dintre acestea dispensează consumatorul (ori instanța de judecată) de antamarea măsurilor presupuse de cel de-al doilea mecanism. În literatura de specialitate, s-a evidențiat, sub aspectul regimului probelor, că diferențele notabile care pot fi remarcate între situațiile de invocare a normei art. 1203 C. civ. între profesioniști (în contractele B2B) și situațiile aplicării între profesioniști și consumatori (în contractele B2C) transpar îndeosebi sub aspectul identificării părții litigante căreia îi incumbă sarcina probării caracterului standardizat al clauzei¹⁸; în schimb, prin prisma interpretării cerințelor descrise în

¹⁵ Desigur că, de pildă, în planul clauzelor compromisorii (al convențiilor arbitrale anticipatorii), dacă au fost propuse unilateral de către profesionist (în accepțiunea de clauze neuzuale) și nu s-a obținut acordul expres „în scris” al celeilalte părți, simpla tăcere sau lipsă de reacție nu echivalează cu un veritabil acord al lui *adhaerens*.

¹⁶ A. Barengi, *Diritto dei consumatori*, Wolters Kluwer / CEDAM / UTET Giuridica, 2020, p. 89-116; C.-M. Pégliion-Zika, *La notion de clause abusive. Étude de droit de la consommation*, L.G.D.J, Paris, 2018, P. 46-68; J.-D. Pellier, *Droit de la consommation*, Dalloz, Paris, 2021, p. 112-141; N. Picod, Y. Picod, *Droit de la consommation*, Sirey, Paris, 2020, p. 118-123; S. Piedelièvre, *Droit de la consommation*, 3e édition, Economica, Paris, 2020, p. 91-126.

¹⁷ F. Buy, M. Lamoureux, J. Mestre, J.-C. Roda (coord.), *Les principales clauses des contrats d'affaires*, 2e édition, L.G.D.J, Paris, 2018, p. 257 și urm.

¹⁸ A se vedea, în acest sens, I. F. Popa, *op. cit.*, p. 142; autorul citat evidențiată, cu just temeii, că „trebuie să admitem că mecanismul pus în valoare de art. 1.203 C. civ. se aplică atât

textul art. 1203 C. civ. ca reprezentând exigențe formale, s-a apreciat, de către doctrina de specialitate¹⁹ că, în tandemul clauze abuzive – clauze neuzuale, mecanismul clauzelor abuzive rămâne incident și în privința clauzelor care au parcurs cu succes testul clauzelor neuzuale. Opinăm, la rândul nostru, că ideea în sine este una corectă, în maniera în care a fost enunțată și că, într-adevăr, simplul fapt că o clauză „surprinzătoare” la adresa așteptărilor legitime ale consumatorului (în acest caz, sub aspectul stabilirii competenței teritoriale a instanțelor, în eventualitatea survenirii unui litigiu) a fost semnată de către consumator (sau acceptată „expres, în scris”) nu exclude *de plano* posibilitatea atacării acesteia ca abuzivă, caracterul negociat²⁰ al clauzei neputând fi dedus din simpla acceptare „în scris”²¹ a acesteia și nici măcar din acceptarea „expresă” a clauzei neuzuale.

Prin prisma reglementărilor aplicabile reprimării clauzelor abuzive în contractele B2C, în jurisprudența CJUE s-a reținut că „dreptul la o cale de atac eficientă se aplică atât normelor privind competența judiciară, cât și normelor de

raporturilor civile obișnuite, cât și celor de consum. Cum Codul nu face nicio distincție legată de poziția părților (poziția dominantă vs. incompetența părții căreia i se opune clauza), trebuie să reținem aplicarea universală a mecanismului clauzelor neuzuale. Pentru ca el să fie aplicabil, se impune însă probarea caracterului standardizat al clauzei reputate neuzuală. În dreptul comun, dacă o parte invocă art. 1.203 C. civ. în beneficiul său, trebuie să probeze caracterul standardizat al clauzei și includerea clauzei în enumerarea legală (art. 249 C. pr. civ.). O asemenea probă ar putea fi făcută prin exhibarea de contracte similare ale celeilalte părți, încheiate cu terții. Instanța va putea chiar ordona prezentarea de înscrisuri în vederea elucidării acestui aspect [art. 254 alin. (5) C. pr. civ.]²⁷). Prin excepție, putem admite că, în raporturile de consum, caracterul standardizat este, de regulă, prezumat și rezultă din chiar aparența contractuală (utilizarea de clauze-tip, contracte-tip)²⁸).

¹⁹ *Idem*, p. 143. Autorul citat apreciază că „art. 1.203 C. civ. instituie un control formal al conținutului contractului, în timp ce Legea nr. 193/2000 instituie un control intern al clauzelor. E.g., în cazul în care o clauză este abuzivă, este foarte probabil să nu mai fie necesar controlul instituit de Legea nr. 193/2000, dacă acea clauză nu trece testul clauzelor neuzuale. Reversul este, de asemenea, valid: mecanismul clauzelor abuzive se poate aplica și clauzelor care au traversat testul clauzelor neuzuale.”

²⁰ Înțelesul sintagmei „absența negocierii” în structura definiției clauzelor abuzive nu se înconjoară de consens doctrinar, viziunile fiind divergente cu privire la acest concept; reducându-l la esență, procesul negocierii unei clauze B2C presupune materializarea posibilității, pentru consumator, de a obține alterarea / modificarea / ajustarea / completarea conținutului clauzelor standard elaborare unilateral în prima fază de către profesionist; după cum s-a evidențiat în literatura de specialitate, „Rezultă că lipsa negocierii este un element de fapt care ar trebui apreciat în mod obiectiv, deoarece legiuitorul nu prevede că standardizarea este înlăturată prin existența unei posibilități de a negocia clauza, ci doar prin negocierea efectivă, adică prin concretizarea posibilității de a negocia respectiva clauză.”: E. Sârbu, *cit. supra*, p. 48.

²¹ Cu privire la conceptul de „subscriere” a clauzelor neuzuale și la raporturile întreținute de aceasta cu formarea consimțământului lui *adhaerens*, a se vedea I. F. Popa, *op. cit.*, p. 146; sintetizând premisele principale ale discuției, autorul citat reține că: „i. este imperativ necesară o subscriere idonee a clauzelor neuzuale; ii. idonee poate fi considerată semnarea în dreptul clauzei din contract; iii. idonee mai poate fi considerată și recapitularea clauzelor neuzuale”.

procedură”²². De asemenea, astfel cum s-a reținut în „Orientările Comisiei Europene privind interpretarea și aplicarea Directivei 93/13/CEE a Consiliului privind clauzele abuzive în contractele încheiate cu consumatorii” (2019/C 323/04)²³, „în timp ce Regulamentul (UE) nr. 1215/2012 conține norme de protecție pentru consumatori în legătură cu procedurile transfrontaliere, s-ar putea să nu existe o protecție similară în temeiul normelor naționale privind competența judiciară în cauzele interne. Normele privind competența judiciară, care obligă, direct sau indirect (de exemplu, oferind unui vânzător sau furnizor posibilitatea de a da în judecată un consumator în fața unei alte instanțe decât cea de la locul de reședință al acestuia), consumatorii să își prezinte cazurile sau apărarea în instanțe aflate la o anumită distanță de reședința acestora pot descuraja consumatorii de la utilizarea căilor de atac, în special în măsura în care prezența fizică este necesară în cadrul procedurii în cauză. În acest caz, instanțele naționale trebuie să verifice dacă distanța până la sediul instanței generează costuri de deplasare prea ridicate pentru consumator, de natură să îl descurajeze să se înfățișeze în procedura introdusă împotriva sa.” În Orientările interpretative citate, s-a reținut totodată că „faptul că o anumită cauză trebuie să fie audiată nu de instanța locală, ci de o instanță de grad superior, care se află la distanță mai mare și poate solicita taxe judiciare mai ridicate, nu implică în mod automat o încălcare a dispozițiilor art. 7, alin. (1) din DCA24. În plus, organizațiile de consumatori care introduc proceduri colective nu se află în aceeași poziție cu consumatorii individuali în ceea ce privește

²² C.J.U.E., Ordonanța Curții din 28 nov. 2018, în cauza C-632/17, *PKO Bank Polski c. Jacek Michalski*, pct. 45; completul C.J.U.E a reținut că: „În ceea ce privește dreptul la o cale de atac efectivă, trebuie să se arate că obligația, care rezultă din articolul 7 alineatul (1) din Directiva 93/13, de a prevedea modalități procedurale care să permită asigurarea respectării drepturilor de care justițiabilii beneficiază în temeiul Directivei 93/13 împotriva utilizării unor clauze abuzive implică cerința dreptului la o cale de atac efectivă, consacrată de asemenea la articolul 47 din Carta drepturilor fundamentale. Dreptul la o cale de atac efectivă trebuie să existe atât pe planul desemnării instanțelor competente să judece acțiuni întemeiate pe dreptul Uniunii, cât și în ceea ce privește modalitățile procedurale referitoare la asemenea acțiuni. Astfel, pentru a stabili dacă o procedură precum cea în discuție în litigiul principal încalcă dreptul la o cale de atac efectivă, instanța de trimitere trebuie să stabilească dacă modalitățile procedurii de opoziție prevăzute de dreptul național nu generează un risc, care nu este neglijabil, ca consumatorii implicați să nu formuleze opoziția necesară (Hotărârea C.J.U.E. din 13 sept. 2018, *Profi Credit Polska*, C-176/17, EU:C:2018:711, pct. 59 și 61).”

²³ Comisia Europeană, „Orientări privind interpretarea și aplicarea Directivei 93/13/CEE a Consiliului privind clauzele abuzive în contractele încheiate cu consumatorii” (2019/C 323/04), publicate în Jurnalul Oficial al Uniunii Europene din 27.09.2019, disponibil la adresa https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=uriserv%3A0J.C_.2019.323.01.0004.01.RO& toc=OJ%3AC%3A2019%3A323%3AFULL, accesat în 12.05.2021.

²⁴ Directiva 93/13/CE privind clauzele abuzive (DCA) a fost cel mai recent modificată prin Directiva (UE) 2019/2161 a Parlamentului European și a Consiliului din 27 noiembrie 2019 de modificare a Directivei 93/13/CEE a Consiliului și a Directivelor 98/6/CE, 2005/29/CE și 2011/83/UE ale Parlamentului European și ale Consiliului în ceea ce privește o mai bună asigurare a respectării normelor Uniunii în materie de protecție a consumatorilor și modernizarea acestor norme, al cărei text poate fi consultat la adresa <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=CELEX%3A32019L2161>

normele privind competența judiciară.²⁵ Caracterul abuziv²⁶ al clauzelor anticipatorii, prin care profesionistul selectează competența teritorială a altor instanțe decât cele de la domiciliul consumatorului, pentru toate litigiile viitoare generate de executarea respectivului contract, anterior apariției ori manifestării motivelor concrete de litigiu, a fost reținut în jurisprudența anterioară a C.J.U.E.²⁷

²⁵ În acest sens, este relevantă decizia C.J.U.E. din 05 dec. 2013, în cauza C-413/12, *Asociación de Consumidores Independientes de Castilla y León*, al cărei text integral poate fi consultat la adresa <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=145247&pageIndex=0&doclang=ro&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=13502151>; sunt relevante, în special, paragrafele 49-51 ale deciziei, din care rezultă că „(49) În ceea ce privește mijloacele procedurale puse la dispoziția asociațiilor pentru protecția consumatorilor în scopul de a preveni utilizarea în continuare a clauzelor abuzive, aceste asociații nu se găsesc într-o astfel de situație de inferioritate în raport cu vânzătorul sau cu furnizorul. (50) Astfel, fără a nega importanța rolului esențial pe care acestea trebuie să îl poată avea pentru a atinge un nivel ridicat de protecție a consumatorilor în cadrul Uniunii Europene, trebuie totuși să se constate că o acțiune în încetare formulată de o astfel de asociație împotriva unui vânzător sau a unui furnizor nu este caracterizată de dezechilibrul care există în cadrul unei acțiuni individuale care implică un consumator și cocontractantul său vânzător sau furnizor. (51) O astfel de abordare diferențiată este confirmată în plus de dispozițiile articolului 4 alineatul (1) din Directiva 98/27 și ale articolului 4 alineatul (1) din Directiva 2009/22, potrivit cărora instanțele statului membru de la sediul sau de la domiciliul părătului sunt competente să judece acțiunile în încetare introduse de asociațiile pentru protecția consumatorilor din alte state membre, în cazul încălcărilor intracomunitare ale legislației Uniunii privind protecția consumatorilor.”

²⁶ E. de Duve, Rafaël Jafferli, *Les clauses abusives B2B après la loi du 4 avril 2019. Comparaison avec le B2C et implications pratiques*, Anthemis, Paris, 2020, P. 94-119; M. Farneti, *La vessatorietà delle clausole „principali” nei contratti del consumatore*, CEDAM, 2009, p. 116-127; A. Fejos, *Behind the frosty glass: the EU’s Unfair Contract Terms Directive as a tool for justice in the modern financial sector*, BEUC - The European Consumer Organisation, publicat în 08.01.2019, disponibil la adresa <https://www.beuc.eu/blog/behind-the-frosty-glass-the-eus-unfair-contract-terms-directive-as-a-tool-for-justice-in-the-modern-financial-sector/>.

²⁷ În hotărârea C.J.U.E. pronunțată în cauzele conexe C-240/98-C-244/98, *Océano Grupo Editorial*, pct. 21, Curtea a considerat că „astfel de aranjamente privind competența judiciară din cadrul unor clauze contractuale care nu s-au negociat îndeplinesc toate criteriile pentru a fi calificate drept abuzive” în sensul dispozițiilor Directivei 93/13/CE; textul integral al deciziei poate fi consultat la adresa <https://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=45388&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=13500512>; în considerentul (22), completul C.J.U.E. a evidențiat că „A term of this kind, the purpose of which is to confer jurisdiction in respect of all disputes arising under the contract on the court in the territorial jurisdiction of which the seller or supplier has his principal place of business, obliges the consumer to submit to the exclusive jurisdiction of a court which may be a long way from his domicile. This may make it difficult for him to enter an appearance. In the case of disputes concerning limited amounts of money, the costs relating to the consumer’s entering an appearance could be a deterrent and cause him to forgo any legal remedy or defence. Such a term thus falls within the category of terms which have the object or effect of excluding or hindering the consumer’s right to take legal action, a category referred to in subparagraph (q) of paragraph 1 of the Annex to the Directive.”; din considerentele (23) și (24) ale deciziei, rezultă că „By contrast, the term enables the seller or supplier to deal with all the litigation relating to his trade, business or profession in the court in the jurisdiction of which he has his

2.5. Reprezintă „clauze neuzuale” doar stipulațiile care generează pentru profesionist un avantaj substanțial / procedural?

Panoplia clauzelor neuzuale conturată în textul art. 1203 C. civ. nu este una completă, nefiind exhaustivă, ci exemplificativă²⁸; ultimele care figurează pe această listă sunt clauzele compromisorii și clauzele atributive de competență, care se îndepărtează de prevederile dreptului comun în materie. În materia clauzelor neuzuale selective de competență teritorială²⁹, derogatorii de la normele suplative

principal place of business. This makes it easier for the seller or supplier to arrange to enter an appearance and makes it less onerous for him to do so. It follows that where a jurisdiction clause is included, without being individually negotiated, in a contract between a consumer and a seller or supplier within the meaning of the Directive and where it confers exclusive jurisdiction on a court in the territorial jurisdiction of which the seller or supplier has his principal place of business, it must be regarded as unfair within the meaning of Article 3 of the Directive in so far as it causes, contrary to the requirement of good faith, a significant imbalance in the parties' rights and obligations arising under the contract, to the detriment of the consumer."

²⁸ Cele zece specii de clauze neuzuale enumerate de către legiuitor în textul art. 1203 C. civ. (clauzele standard care prevăd în folosul celui care le propune limitarea răspunderii, dreptul de a denunța unilateral contractul, de a suspenda executarea obligațiilor sau care prevăd în detrimentul celeilalte părți decăderea din drepturi ori din beneficiul termenului, limitarea dreptului de a opune excepții, restrângerea libertății de a contracta cu alte persoane, reînnoirea tacită a contractului, legea aplicabilă, clauze compromisorii sau prin care se derogă de la normele privitoare la competența instanțelor judecătorești) pot fi multiplicare, în practică, rămânând la aprecierea instanțelor de judecată să stabilească existența altor clauze neuzuale decât cele identificate generic de către legiuitor; rămâne discutabilă, însă, extinderea (prin analogie) / augmentarea genului din care fac parte speciile enumerate de legiuitor, fiind problematică includerea altor specii decât cele enumerate de legiuitor în categoria clauzelor neuzuale (de pildă, clauzele penale, care nu sunt enumerate expres printre categoriile de clauze surprinzătoare), în timp ce, pe celălalt versant, ar fi mai degrabă admisibilă expandarea dinspre interior, a fiecăreia dintre categoriile enumerate (ar fi, așadar, admisibilă, mai degrabă, identificarea de sub-specii ale clauzelor neuzuale, în interiorul fiecăreia dintre cele 10 specii enumerate de legiuitor).

²⁹ Invocarea calității de consumator în contractele *online*, prin prisma stabilirii competenței teritoriale a instanței de judecată, a necesitat o atenție sporită în jurisprudența recentă a C.J.U.E.; prin decizia C.J.U.E. din 02 apr. 2020, în cauza C-500/18, având ca obiect o cerere de decizie preliminară formulată de Tribunalul Specializat Cluj, în procedura A.U. vs. *Reliantco Investments LTD* și *Reliantco Investments LTD Limassol* Sucursala București, completul C.J.U.E. a reținut că desfășurarea de către o persoană fizică, contractând cu o companie care exploata o platformă virtuală de investiții participative, a unui număr semnificativ de tranzacții nu reprezintă „acte specifice unei activități profesionale” și nu îl plasează pe consumator în postura unui profesionist, astfel încât rămân incidente dispozițiile legale protective; în speță, consumatorul realizase, pe parcursul executării contractului în discuție, un profit de aprox. 605 680 de euro, provenind din 197 de tranzacții efectuate *online* într-o perioadă de 3 luni, pierzând, în urma unor investiții neinspirate, suma de aprox. 1 800 000 euro; între consumator și compania de intermediere a tranzacțiilor a intervenit un litigiu legat de recuperarea de către companie a comisioanelor datorare de consumator; compania în cauză, invocând calitatea de profesionist aparent a consumatorului, s-a prevalat de o clauză contractuală de selectare a competenței teritoriale a instanțelor de judecată, care, prin derogare de la norma de drept comun ce stabilea competența teritorială a instanței de la domiciliul consumatorului (Tribunalul Cluj), stabilea competența instanțelor cipriote (sediul

care stabilesc competența instanțelor în funcție de domiciliul consumatorului, s-a remarcat în literatura de specialitate³⁰ că aceste clauze au o natură „surprinzătoare” sau „neuzuală”, raportat la așteptările rezonabile ale partenerului contractual și, în consecință, necesită identificarea unui consimțământ granular acordat de *adhaerens* în deplină cunoștință de cauză, posterior atragerii atenției acestuia asupra conținutului clauzei standard astfel propuse.

social al profesionistului fiind în Cipru), clauză neuzuală anticipatorie – prezentă în contractul încheiat online, înainte de apariția motivelor de litigiu, pentru toate litigiile viitoare – care ar fi fost valabilă într-un contract B2B, însă ar fi fost ineficace în raporturile cu un consumator, de unde și miza decisivă a descifrării noțiunii de „consumator” în contextul desfășurării unui volum mare de tranzacții de către client, pentru sume consistente. În interpretarea furnizată de completul C.J.U.E., consumatorul și-a menținut în speță această calitate, fără a se metamorfoza într-un profesionist, ceea ce a implicat ineficacitatea clauzei anticipatorii de derogare de la normele aplicabile în materia stabilirii competenței teritoriale a instanțelor, instanța de la domiciliul consumatorului (Cluj-Napoca) rămânând competentă; textul integral al deciziei poate fi consultat la adresa <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=224886&pageIndex=0&doclang=ro&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=13846730>; implicațiile noționale ale deciziei sunt mai ample, intersectând problematica răspunderii delictuale pentru *culpa in contrahendo*, la confluența cu răspunderea contractuală; judecătorii C.J.U.E. au reținut că „(1) Art. 17, alin. (1) din Regulamentul (UE) nr. 1215/2012 privind competența judiciară, recunoașterea și executarea hotărârilor în materie civilă și comercială trebuie interpretat în sensul că o persoană fizică care, în temeiul unui contract precum un contract financiar pentru diferențe încheiat cu o societate financiară, efectuează operațiuni prin intermediul acestei societăți poate fi calificată drept „consumator”, în sensul acestei dispoziții, dacă încheierea acestui contract nu ține de activitatea profesională a persoanei respective, aspect a cărui verificare este de competența instanței de trimitere. În vederea acestei calificări, pe de o parte, factori precum faptul că persoana respectivă a efectuat un număr ridicat de tranzacții într-un interval de timp relativ scurt sau că a investit sume importante în aceste tranzacții sunt, ca atare, în principiu lipsite de relevanță și, pe de altă parte, faptul că aceeași persoană este un „client obișnuit”, în sensul art. 4, alin. (1), pct. 12 din Directiva 2004/39/CE privind piețele instrumentelor financiare, de modificare a Directivelor 85/611/CEE și 93/6/CEE ale Consiliului și a Directivei 2000/12/CE a Parlamentului European și a Consiliului și de abrogare a Directivei 93/22/CEE a Consiliului, este, ca atare, în principiu lipsit de relevanță. (2) Regulamentul nr. 1215/2012 trebuie interpretat în sensul că, în vederea stabilirii instanței competente, o acțiune în răspundere civilă delictuală introdusă de un consumator intră în domeniul de aplicare al secțiunii 4 din capitolul II din acest regulament dacă este indisolubil legată de un contract încheiat efectiv între acesta și profesionist, fapt a cărui verificare este de competența instanței de trimitere.”

³⁰ P. Hay, *Forum Selection Clauses – Procedural Tools or Contractual Obligations? Conceptualization and Remedies in American and German Law*, Emory International Law Review, Vol. 35, No. 1/2021, disponibil la adresa SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3732467>; M. Józson, *Unfair contract terms law in Europe in times of crisis: Substantive justice lost in the paradise of proceduralisation of contract fairness*, Journal of European Consumer and Market Law, Vol. 6, nr. 4/2017, pp. 157-166; M. Laazouzi (coord.), *Les clauses attributives de compétence internationale. De la prévisibilité au désordre*, Éditions Panthéon-Assas, Paris, 2021, p. 131-146; V. Pandey, *Choice of Law and Jurisdiction in E-Commerce Contract: A Comparative Study*, 2019, disponibil la adresa <https://ssrn.com/abstract=3508836>.

Sintagma (clauze standard care prevăd) „în folosul celui care le propune” (prezentă în textul art. 1203 C. civ.) este, în sine, eliptică, nelăsând să se întrevadă *prima facie* dacă este vorba despre o simplă acrobație lingvistică a legiuitorului, la nivelul unei formule de stil, fără implicații substanțiale ori, dimpotrivă, dacă instituie o veritabilă exigență de fond, un adevărat criteriu dirimant în identificarea clauzelor neuzuale, reprezentând însăși „ancora” reglementării legale; din jurisprudența anterioară a C.J.U.E.³¹, se reține ca recurentă ideea necesității aprecierii, de către instanțele naționale, a generării unui dezechilibru semnificativ între prerogativele contractuale sau procedurale ale părților (consumator *vs.* profesionist) ca urmare a inserării clauzei neuzuale atributive de competență teritorială, instanța națională urmând să stabilească *in concreto*, pe fundamentul probatoriului administrat, dacă clauza incriminată (derogatorie de la normele generale în materia competenței teritoriale a instanțelor, stabilită în funcție de criteriul domiciliului consumatorului) poate genera pentru consumator costuri disproportionale (de deplasare a sa / a reprezentantului său la termenele de judecată etc.) sau poate avea un efect descurajant în antamarea căilor de acțiune aflate la dispoziția consumatorului.

3. Exigențe „temporale” vs. condiții de fond (privitoare la consimțământ) aplicabile clauzelor derogatorii de la normele privind competența teritorială

3.1. Momentul convenirii clauzei derogatorii: după apariția motivelor de litigiu – art. 126, alin. (2) C. pr. civ.

Clauzele derogatorii de la normele privind competența teritorială a instanțelor nu reprezintă singurele specii de prevederi contractuale standardizate a căror eficacitate juridică este drastic condiționată de convenirea posterior generării motivelor de litigiu. Convențiile arbitrale³² sunt, la rândul lor, supuse, în contractele B2C, exigenței convenirii după momentul apariției motivelor de litigiu, clauzele compromisorii B2C fiind ineficace.³³ Indisociabil corelată cu ideea de

³¹ Hotărârea C.J.U.E. pronunțată în cauzele conexe C-240/98-C-244/98, *Océano Grupo Editorial, loc. cit. supra*.

³² J. F. Coyle, R. Effron, *Forum Selection Clauses, Non-Signatories, and Personal Jurisdiction*, Notre Dame Law Review, 2021, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3846436>, J. van Duin, *Article 47 EUCFR and Civil Courts: The Case of Arbitration Clauses in Consumer Contracts (the Netherlands vs Spain)*, 2018, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3186531>; J. Goicovici, *Nulitatea clauzelor compromisorii semnate de consumatori*, Revista Română de Arbitraj nr. 2/2016, pp. 6-14.

³³ Spre deosebire de compromis, clauza compromisorie are caracter anticipatoriu, fiind convenită mai înaintea survenirii vreunui motiv de litigiu, astfel încât partea vulnerabilă, consumatorul nu poate avea o imagine clară asupra întinderii / valorii juridice a angajamentului său, nici asupra cuantumului ori a naturii (și a cauzei) prejudiciului a cărui reparare va face obiectul analizei arbitrilor, dublat de renunțarea la căile de atac de drept comun; pentru aceste rațiuni, clauza compromisorie este considerată a fi o clauză abuzivă (fiind plasată pe „lista neagră” anexată la Legea nr. 193/2000 privind clauzele abuzive, cu modificările ulterioare) și este ineficace în contractele încheiate între profesioniști și

previziune contractuală, de „ridicare a vălului” care acoperă principalele implicații (juridice – în plan substanțial / procedural ori economice) ale clauzei standard derogatorii, exigența convenirii clauzei relative la alegerea instanței competente doar după apariția motivelor de litigiu (art. 126, alin. (2) C. pr. civ.) pivotează în jurul axului perpendicular reprezentat de cerința consimțământului avizat (ca exigență de fond), pentru a preveni distorsionarea voinței consumatorului (ori, în contractele B2B, a părții care nu a contribuit la redactarea clauzelor neuzuale).

3.2. Cerințe privitoare la incorporarea formală a fondului convenției derogatorii de la normele privind competența teritorială – formarea consimțământului avizat al consumatorului

Descrise în termeni deloc elogioși în literatura de specialitate, dispozițiile art. 1203 C. civ. au fost decantate ca instituind „un formalism ale cărui coordonate sunt dificil de circumscris”³⁴; aprecierea este exactă, chiar dacă mai puțin flatantă, pentru legiuitorul autohton; în cel mai fericit caz, formalismul avut în vedere de către redactorii actualului Cod civil ca aplicabil clauzelor neuzuale (fără a diferenția între contractele B2B și cele B2C) este unul substanțial, validator al acordului de voințe; exigența convenirii „expres, în scris” a acestor categorii de clauze fiind, după cum am observat în paragrafele precedente, acroșată ideii protejării consimțământului părții contractuale căreia îi sunt propuse astfel de clauze standard care, spre deosebire de ansamblul prevederilor contractuale standardizate, pot surprinde așteptările legitime ale partenerului contractual, fiind derogatorii de la regulile uzuale în materie. Elementară în arhitectura reglementării clauzelor neuzuale (inclusiv cele de alegere a forului), protejarea formării consimțământului avizat al părții căreia îi sunt propuse aceste prevederi contractuale spre acceptare este centrată pe exigența caracterului „expres” al consimțământului (acroșată, în dreptul pozitiv, cerinței acordului furnizat „în scris”).

Binomul „exigențe formale – exigențe substanțiale”, prezent în textul art. 1203 C. civ. implică, în perimetrul convenirii clauzelor neuzuale (inclusiv a celor privitoare la selectarea forului competent) este alimentat de argumente ținând de corijarea dezechilibrelor prezente în formarea contractelor de adeziune, în contextul în care profesionistul intenționează să încorporeze în contract setul propriu de clauze standard.

consumatori, spre deosebire de compromis, ca specie a convenției arbitrale încheiate posterior survenienței motivului concret de litigiu și care este valabilă, inclusiv în raporturile B2C.

³⁴ A se vedea, în acest sens, I. F. Popa, *op. cit.*, p. 154; în secvența – rezumat a studiului, autorul descrie acest formalism eliptic (neacompaniat de detalii în textul legal) pentru care a optat legiuitorul român ca fiind un *unfriendly formalism*.

3.3. Reputarea ca nescrise a prevederilor contractuale anticipatorii sau de renunțare anticipată a consumatorului la drepturile sale (substanțiale și / sau procedurale)

După cum rezultă din textul art. 126, par. (2) C. pr. civ., „În litigiile din materia protecției drepturilor consumatorilor, precum și în alte cazuri prevăzute de lege, părțile pot conveni alegerea instanței competente, în condițiile prevăzute la alin. (1), numai după nașterea dreptului la despăgubire. **Orice convenție contrară este considerată ca nescrisă.**” (s.n. – J.G.); Extirparea din câmpul contractual a clauzelor anticipatorii sau de renunțare anticipată a consumatorului la drepturile sale (substanțiale și / sau procedurale) echivalează cu a reține ineficacitatea acestora în raporturile cu consumatorul; astfel, o clauză de selectare a competenței teritoriale (prin derogare de la norma supletivă având drept criteriu domiciliul consumatorului) este valabilă și generează efecte juridice numai dacă a fost propusă spre acceptare consumatorului după apariția motivelor concrete de litigiu, într-un moment în care consumatorul poate aprecia „amplourea” renunțării la incidența normei protective, putând evalua, în linii generale, care vor fi implicațiile (inclusiv în termeni financiari) ai optării pentru propunerea selectivă de competență teritorială emisă de către profesionist. Eliminarea acestei clauze anticipatorii electiv de jurisdicție din câmpul contractual (pentru convenirea înainte de manifestarea motivelor efective de litigiu) va avea drept consecință înlocuirea sa cu *ius dispositivum*, revenindu-se la norma generală care identifică în funcție de domiciliul consumatorului instanța competentă. Nefiind vorba despre o nulitate relativă, prescriptibilă a clauzei, nu se va ridica problema prescrierii dreptului la acțiune în termenul general de 3 ani și nici problema confirmării / asanării motivului de nulitate; clauza contrară nu va produce efecte (este afectată de ineficacitate) în raporturile dintre *proferens* (profesionistul care a redactat clauza) și *adhaerens* (consumatorul căruia i-a fost propusă clauza spre acceptare); existența acordului consumatorului cu privire la clauzele neuzuale anticipatorii în materia stabilirii competenței teritoriale a instanțelor, după cum rezultă din textul art. 126, par. (2) C. pr. civ., nu asanează ineficacitatea clauzei, aceasta neproducând efecte, ca și cum acordul consumatorului nu a fost obținut.

3.4. „Reședința obișnuită” a consumatorului, ca reper procedural pentru colectarea consimțământului privind reprezentarea procesuală în acțiunile colective

Conceptul de „reședință obișnuită” a consumatorului prezintă relevanță în materia acțiunilor colective (în co-reprezentare) reglementate prin Directiva (UE) 2020/1828 a Parlamentului European și a Consiliului din 25 noiembrie 2020 privind acțiunile în reprezentare pentru protecția intereselor colective ale consumatorilor și de abrogare a Directivei 2009/22/CE³⁵, par. (45): „(...) pentru a se asigura o bună administrare a justiției și a se evita pronunțarea unor hotărâri ireconciliabile, ar

³⁵ Textul integral al Directivei 2020/1828 poate fi consultat la adresa <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=CELEX:32020L1828> .

trebui să se prevadă un mecanism de participare în ceea ce privește acțiunile în reprezentare pentru obținerea de măsuri reparatorii în cazul în care consumatorii afectați de încălcare *nu își au reședința obișnuită* în statul membru în care se află instanța judecătorească sau autoritatea administrativă la care se introduce acțiunea în reprezentare. În astfel de situații, consumatorii ar trebui să fie obligați să își exprime în mod explicit consimțământul de a fi reprezentați în acea acțiune în reprezentare, pentru ca rezultatul acțiunii în reprezentare să fie obligatoriu pentru aceștia.” (s.n. – J. G.). Reglementarea citată face trimitere la maniera de colectare a consimțământului consumatorilor individuali pentru mandatul de reprezentare procesuală acordat de aceștia entității calificate³⁶ (o asociație pentru protecția consumatorilor sau un organism de resort al autorității publice) în acțiunile colective în repararea prejudiciului individual (având ca sursă comună acțiunea / inacțiunea culpabilă a aceluiași profesionist) fondate pe dispozițiile art. 9, par. (3) din directiva menționată³⁷.

În pofida faptului că înregistrează, sub cupola aceluiași mecanism al co-reprezentării, două specii de acțiuni diferite introduse de „entitățile calificate”

³⁶ Mecanismele de despăgubire colectivă continuă să ridice interogații semnificative pentru practicienii dreptului, în contextul recente adoptări a Directivei (UE) 2020/1828 privind acțiunile reprezentative pentru protecția intereselor colective ale consumatorilor, care impune statelor membre UE obligația de a concepe un sistem de acțiuni reprezentare colectivă (transpus până în 25 dec. 2022), care vizează protejarea intereselor colective ale consumatorilor împotriva încălcării de către profesioniști a reglementărilor UE aplicabile contractelor B2C, inclusiv ordinele de încetare a unor practici comerciale și măsurile de remediere. Directiva se referă la mandatarea entităților calificate, desemnate ca atare de statele membre să introducă acțiuni pentru obținerea unui ordin de încetare a practicilor comerciale neloiale și / sau acțiuni pentru obținerea unor reparații, inclusiv despăgubiri sau înlocuirea produselor, în numele unui grup de consumatori care au fost prejudiciați de un comerciant suspectat că ar fi încălcat dispozițiile unuia dintre actele normative ale UE prevăzute în anexa la directivă. În ceea ce privește criteriile de eligibilitate pentru entitățile calificate, directiva operează cu o distincție între entitățile calificate care au dreptul să introducă acțiuni în statul membru în care au fost desemnate (acțiuni de reprezentare internă) și entitățile calificate care au dreptul să introducă acțiuni în orice un alt stat membru (acțiuni de reprezentare transfrontalieră). Pentru acțiunile interne, o entitate calificată va trebui să îndeplinească criteriile stabilite în legea statului său membru de desemnare, în timp ce pentru acțiunile transfrontaliere, va trebui să îndeplinească criteriile armonizate stabilite în directivă; pentru detalii, a se consulta L. S. Mullenix, „For the Defense: 28 Shades of EU Class Actions”, în A. Uzelac, S. Voet, (coord.), *Class Actions in Europe: Holy Grail or a Wrong Trail?* (Springer, 2021), disponibil la adresa SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3792471>, accesat în 26.05.2021.

³⁷ Directiva 2020/1828 nu își propune să înlocuiască mecanismele procedurale naționale existente pentru protecția intereselor colective sau individuale ale consumatorilor. Ținând seama de tradițiile juridice naționale, directiva lasă la latitudinea statelor membre să aleagă dacă să conceapă mecanismul procedural pentru acțiuni în reprezentare, impus de directiva adoptată în 2020, ca parte a unui mecanism procedural existent sau a unui nou mecanism procedural pentru măsuri colective de încetare a practicilor comerciale incorecte sau pentru obținerea de măsuri colective reparatorii ori ca mecanism procedural distinct, cu condiția ca cel puțin un mecanism procedural național pentru acțiuni în reprezentare să fie stabilit în conformitate cu dispozițiile acestei directive.

(acțiunile în încetarea unor practici comerciale neloiale, care sunt acțiuni în interesul general al consumatorilor și care nu sunt acțiuni fondate pe un veritabil mandat de reprezentare procesuală acordat de către consumatorii individuali, astfel încât nu necesită acordul / consimțământul acestora și, pe celălalt versant, acțiunile în co-reprezentare fondate pe un veritabil mandat de reprezentare, necesitând consimțământul de tip *opting-in* sau *opting-out* al consumatorilor individuali³⁸) Pentru ca o entitate calificată să solicite instanței emiterea unui ordin de încetare, consumatorii la nivel individual nu sunt obligați să își exprime consimțământul de a fi reprezentați de entitatea calificată. În plan probator, este de remarcat faptul că entitatea calificată nu este obligată să dovedească: (a) nici pierderea reală sau prejudiciul real suferit de consumatorii la nivel individual afectați de încălcarea normelor din dreptul UE, astfel cum este menționat în textul art. 2, alin. (1) din Directiva 2020/1828; (b) intenția dolosivă sau neglijența profesionistului. Principalele deosebiri țin de faptul că, în perimetrul reglementării acțiunilor în co-reprezentare, legiuitorul (european) nu operează cu conceptul de „reședință obișnuită a consumatorului” drept criteriu de stabilire a competenței teritoriale a instanțelor de judecată, ci îl utilizează drept reper pentru derularea procedurilor de colectare a consimțământului consumatorilor individuali, de a fi reprezentați de către entitatea calificată, pe care astfel o mandatează să le reprezinte interesele în acțiunea colectivă în repararea prejudiciului generat de acțiunea / inacțiunea culpabilă a profesionistului.

4. Remarci concluzive

Ipozezele în care reclamantul profesionist se îndreaptă cu o acțiune în justiție contra pârâtului consumator se caracterizează prin faptul că legiuitorul nu conferă profesionistului dreptul de a alege instanța competentă teritorial, iar competența aparține exclusiv instanței în a cărei circumscripție domiciliază pârâtul consumator. Derogarea convențională de la această regulă rămâne posibilă în situațiile în care consumatorul se ipostaziază ca reclamant, între bornele temporale și substanțiale ale genezei dreptului la despăgubire, conform tezei a II-a a art. 121 C. pr. civ., care trimite la dispozițiile art. 126, alin. (2) C. pr. civ., plasând clauzele derogatorii de la regula competenței teritoriale a instanței de la domiciliul consumatorului sub exigența de a fi convenite „expres, în scris” și doar „după nașterea dreptului la despăgubire”. Coagulată în jurul ideii de reechilibrare a

³⁸ Acțiuni în co-reprezentare pot fi bazate pe un mandat expres / tacit de reprezentare – legiuitorul național va opta pentru reglementarea unuia dintre aceste posibile sisteme de colectare a consimțământului consumatorilor individuali reprezentați în acțiunile colective. Legiuitorul național poate opta pentru un sistem de tip *opting in*, care ar presupune ca reprezentarea procesuală a consumatorilor individuali în acțiunile colective în repararea prejudiciului să necesite consimțământul expres al consumatorului sau pentru un sistem *opting out*, bazat pe consimțământul prezumat, în prima fază, al consumatorului de a fi reprezentat procesual de asociația de consumatori (alături de celelalte victime ale comportamentului profesionistului), însă consumatorul se va putea autoexclde din litigiu în baza unui refuz expres de a fi reprezentat: L. S. Mullenix, *loc. cit. supra*.

procesului formator de contract, în perimetrul acceptării clauzelor standard, reglementarea alocată în textul art. 1203 C. civ. clauzelor neuzuale cantonează analistul în perimetrul spartan al convenirii „expres, în scris” al clauzelor derogatorii; ecranată de aparența unei exigențe temporale, se ascunde o veritabilă cerință de fond, relativă la substanța acordului consumatorului cu privire la derogarea de la normele uzuale de gestionare a competenței teritoriale a instanțelor, renunțând la utilizarea criteriului reprezentat de domiciliul consumatorului. Următoarele concluzii pot fi reținute, pe marginea considerentelor enunțate în paragrafele precedente:

(a) în contractele B2C, clauzele derogatorii de la normele privitoare la competența teritorială sunt supuse, prin prisma validității și, implicit, a eficacității juridice, unei duble condiții, imbricând simultan exigențe formale și exigențe substanțiale; prima dintre acestea este reprezentată de cerința convenirii expres, în scris a acordului derogatoriu (a clauzelor privitoare la competența teritorială), în timp ce condiția secundară se referă la momentul convenirii clauzei neuzuale, care trebuie să fie posterior survenienței prejudiciului (ori identificării motivelor litigiului) pentru consumator;

(b) granularitatea acceptării emise de consumator (*adhaerens*), prin raportare la clauzele neuzuale elaborate unilateral de către profesionist, s-ar plia într-o manieră mai adecvată pe rațiunea mecanismului restrictiv de convenire a clauzelor neuzuale, sub aspectul „punerii în gardă” a partenerului contractual căruia *proferens* (profesionistul aflat la originea redactării și care a elaborat unilateral aceste prevederi standardizate) îi propune aceste stipulații spre acceptare;

(c) simplul fapt că o clauză „surprinzătoare” la adresa așteptărilor legitime ale consumatorului (în acest caz, sub aspectul stabilirii competenței teritoriale a instanțelor, în eventualitatea survenirii unui litigiu) a fost semnată de către consumator (sau acceptată „expres, în scris”) nu exclude *de plano* posibilitatea atacării acesteia ca abuzivă, caracterul negociat al clauzei neputând fi dedus din simpla acceptare „în scris” a acesteia și nici măcar din acceptarea „expresă” a clauzei neuzuale;

(d) clauza de selectare a competenței teritoriale (prin derogare de la norma supletivă având drept criteriu domiciliul consumatorului) este valabilă și generează efecte juridice numai dacă a fost propusă spre acceptare consumatorului după apariția motivelor concrete de litigiu, într-un moment în care consumatorul poate aprecia „amplourea” renunțării la incidența normei protective; eliminarea clauzei anticipatorii electivă de jurisdicție din câmpul contractual (pentru convenirea înainte de manifestarea motivelor efective de litigiu) va avea drept consecință înlocuirea sa cu *ius dispositivum*, revenindu-se la norma generală care identifică în funcție de domiciliul consumatorului competența teritorială a instanțelor de judecată.

Referințe

- Barengi A., *Diritto dei consumatori*, Wolters Kluwer / CEDAM / UTET Giuridica, 2020
- Bercea L., *Contractul de adeziune. O analiză structurală și funcțională a standardizării contractuale*, Revista Română de Drept Privat nr. 4/2020, pp. 367-391
- Buy F., Lamoureux M., Mestre J., Roda J.-C. (coord.), *Les principales clauses des contrats d'affaires*, 2e édition, L.G.D.J, Paris, 2018
- Cărămidaru D. A., *Standardizarea contractuală ca decizie de afaceri. Rigori economice și limite cognitive la intersecția dreptului societar cu dreptul contractelor*, Revista Română de Drept Privat nr. 3/2019, pp. 236-266
- Ciobanu V. M., Nicolae M. (coord.), *Noul Cod de procedură civilă comentat și adnotat*, ediția a II-a revizuită și adăugită, Ed. Universul Juridic, București, 2016
- Coyle J. F., Effron R., *Forum Selection Clauses, Non-Signatories, and Personal Jurisdiction*, Notre Dame Law Review, 2021, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3846436>
- van Duin J., *Article 47 EUCFR and Civil Courts: The Case of Arbitration Clauses in Consumer Contracts (the Netherlands vs Spain)*, 2018, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3186531>
- de Duve E., Jafferai Rafaël, *Les clauses abusives B2B après la loi du 4 avril 2019. Comparaison avec le B2C et implications pratiques*, Anthemis, Paris, 2020
- Farneti M., *La vessatorietà delle clausole „principali” nei contratti del consumatore*, CEDAM, 2009
- Fejos A., *Behind the frosty glass: the EU's Unfair Contract Terms Directive as a tool for justice in the modern financial sector*, BEUC - The European Consumer Organisation, 2019
- Goicovici J., *Nulitatea clauzelor compromisorii semnate de consumatori*, Revista Română de Arbitraj nr. 2/2016, pp. 6-14
- Hay P., *Forum Selection Clauses—Procedural Tools or Contractual Obligations? Conceptualization and Remedies in American and German Law*, Emory International Law Review, Vol. 35, No. 1/2021
- Józson M., *Unfair contract terms law in Europe in times of crisis: Substantive justice lost in the paradise of proceduralisation of contract fairness*, Journal of European Consumer and Market Law, Vol. 6, nr. 4/2017, pp. 157-166
- Laazouzi M. (coord.), *Les clauses attributives de compétence internationale. De la prévisibilité au désordre*, Éditions Panthéon-Assas, Paris, 2021
- L. S. Mullenix, „For the Defense: 28 Shades of EU Class Actions”, în A. Uzelac, S. Voet, (coord.), *Class Actions in Europe: Holy Grail or a Wrong Trail?* (Springer, 2021)
- Pandey V., *Choice of Law and Jurisdiction in E-Commerce Contract: A Comparative Study*, 2019
- Pégliion-Zika C.-M., *La notion de clause abusive. Étude de droit de la consommation*, L.G.D.J, Paris, 2018
- Pellier J.-D., *Droit de la consommation*, Dalloz, Paris, 2021
- Picod N., Picod Y., *Droit de la consommation*, Sirey, Paris, 2020
- Piedelièvre S., *Droit de la consommation*, 3e édition, Economica, Paris, 2020
- Popa I. F., „Tirania” clauzelor neuzuale, Revista Română de Drept Privat nr. 1/2016, pp. 135-154
- Sârbu E., *Pot fi neuzuale clauzele standard specifice unui sector de business?*, Revista Română de Drept al Afacerilor, nr. 1/2019, pp. 45-65
- Țița-Nicolescu G., *Contractul de adeziune și contractul încheiat cu consumatorii. Clauzele externe și clauzele neuzuale. Clauzele nescrise*, Revista Universul Juridic nr. 2/2018, pp. 23-32
- Comisia Europeană, „Orientări privind interpretarea și aplicarea Directivei 93/13/CEE a Consiliului privind clauzele abuzive în contractele încheiate cu consumatorii” (2019/C 323/04), publicate în Jurnalul Oficial al Uniunii Europene din 27.09.2019

